International Journal of Sanskrit Research 2017; 3(1): 61-63

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(1): 61-63
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 15-11-2016
Accepted: 16-12-2016

डॉ0 भानुप्रताप मिश्र
वाराणसी।

Correspondence
डॉ0 भानुप्रताप मिश्र
वाराणसी।

वैयाकरणानामते लकारार्थ विचारः

डॉ0 भानुप्रताप मिश्र

सुप्तिङ् सहितौ वाक्यमिति, क्रियाकारकसमुदितावित्यर्थः। प्रतिवाक्यं संकेतग्रहासम्भवात् तदन्वाख्यानस्यावश्यकत्वाच्च, परिकल्प्य वाक्ये पदानि प्रविभज्य पदे प्रकृति प्रत्ययविभागकल्पनेन कल्पिताभ्यामन्वय व्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थविभागंशास्त्रमात्रविषयं कल्पयन्ति स्माचार्याः इति। उक्त{ा महाभाष्यप्रदीपे कैयटेनाऽपि ''अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिहार्थवत्ता परिकल्पनात्'' इति।
पदं द्विविधं भवति ''सुप्तिङन्तं पदम्''[1] इति सूत्रात् (1) सुबन्तं–कारक पदं (2) तिङन्तं–क्रिया पद{ा। क्रियायां च प्रकृति प्रत्ययविभागकल्पनेन भागद्वयमिति। (1) प्रकृति भाग (अंश) (2) प्रत्ययभाग (अंश) इति। अंय प्रत्ययांशः एव लकारव्यवहार्य इति। तन्निर्वचनेन तार्किकैः लकारा एव वाचकाः न तु लादेशास्तिबादयः, इति मन्यन्ते तथा च लकाराणामेवार्थनिरूपणं कृतम् इति। शक्तिर्लाघवात्। आश्रयस्य तिङर्थत्वेत्वाश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन स्वरूपाभिन्नतया नानासम्बन्धावच्छिन्नतया च नानात्वाच्छक्ततावच्छेदकत्वे गौरवाच्च।

सूत्रकारैः
''लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः''[2] इति सूत्रे, सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र इत्यनेन सूत्रे चकार ग्रहणबलात् ''कर्तरिकृत्''[3] इति सूत्रात् कर्तरीति पदमनुवर्त्यते। तथा च सकर्मकेभ्यो धातुभ्यो लकाराः कर्मणि कर्तरि च, अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो लकाराः भावे कर्तरि च भवन्तीति। ''दृयेकयोर्द्विवचनैकवचने''[4], ''बहुषु बहुवचनम्''[5] इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां सहैकवाक्यतया कर्तरि प्रत्ययस्थले कर्तृगतैकत्वद्वित्वबहुत्वविवक्षयां तथैव कर्मणि प्रत्ययस्थलेऽपि कर्मगतैकत्वद्वित्वबहुत्वविक्षायां क्रमशः लादेशानां (तिङाम्) एकवचनद्विवचनबहुवचनानि विधीयन्ते। एव{ा लकाराणां 'कर्तृकर्मभाव संख्या' अर्थाः। तथा च लडादिनां लकाराणां विधानन्तु–

> ''वर्तमानेपरोक्षे श्वोभाविन्यर्थे भविष्यति।
> विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः।।[6]

''वर्तमानेलट्'', ''परोक्षेलिट्'', ''अनद्यतने लुट्'', ''लृट् शेषे च'', 'लिङर्थे लेट्'', ''लोट् च'', 'आदि सूत्रैः तत्तत्काले' एव भवति 'एव{ा कालोऽपि तेषामर्थः।

प्राचीन वैयाकरणास्तु– 'उच्चारित एव शब्दः प्रत्ययाकः, नानुचारितः इति भाष्यप्रमाण्येन तिङामेवाश्रये शक्तिः। ''फलाश्रयेव्यापाराश्रये च। उक्त{ा

> ''फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः।
> फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्।।''[7]

फलव्यापारयोस्तु धातुलभ्यत्वेन ''अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ'' इति नियमेन तिङां तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तमेव। तदर्थाश्च– कर्तृकर्मसंख्याकालाः इति। सङ्ख्या कर्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये च कर्मणि विशेषणतयाऽन्वेति। कालस्तु व्यापारेऽन्वेति। ''क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका।''[8] इति भर्तृहरि सिद्धान्तः वाक्यपदीये ग्रन्थे। आचार्य यास्केन निरूक्ते उक्तम् – ''भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि'' इति। तथा च ''भुवादयोधातवः''[9] इति सूत्रस्यभाष्ये कर्तृप्रत्ययस्थले वा कर्मप्रत्ययस्थले सर्वत्रैव व्यापार मुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोधः। यथा कर्तृप्रत्यये– देवदत्तः तण्डुलं पचति। इत्यस्य तण्डुलाभिन्नकर्मकविक्लित्यनुकूलदेवदत्ताभिन्नैककर्तृकोवर्तमानकालिको व्यापारः।

कर्मप्रत्यये

देवदत्तेन ओदनः पच्यते। इत्यस्य देवदत्ताभिन्नकर्तृनिष्ठ वर्तमान कालिकैकत्वावच्छिन्नौदनाभिन्न कर्मनिष्ठविक्लित्यनुकूलो व्यापारः इति। ''आश्रये तु तिङः स्मृताः'' इत्यनेन कर्तरि कर्मणि च उभयत्र तिङ् एव शक्ति स्विकृता। कर्तृकर्मणोः तिङ्वाच्यत्वमपि समर्थितं युक्तिभिः इति, तथा च कर्तरि कर्मणि तिङां शक्तिः, काले च लकाराणां इति कथितं कौण्डभट्टेन। लकाराणां वा लादेशानां उभयस्मिन् कस्मिनपि वाचकत्व पक्षे नाग्रह। यतोहि लकाराणां वाचकत्वेलत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लाघवमिति वर्तते। तिबादिनां वाचकत्वे तु नानाशक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारे गौरवम्। तथा च लकाराणां वाचकत्वे लाघवम्, ''तिबादिनां वाचकत्वे च उच्चार्यमाणः शब्दः सम्प्रत्यायको भवति इति भाष्यम्।''

नव्यवैयाकरणास्तु

''फले प्रधानं व्यापारः'' इत्यादिना व्यापार प्रधान्यबोधनन्तु कर्तृप्रत्ययाभिप्रायकमिति स्विकृत्य। कर्तृ प्रत्ययस्थले व्यापारमुख्यविशेष्यकः बोधः कर्मप्रत्ययस्थले तु फलमुख्यविशेष्यको बोधः इति स्वीकुर्वन्ति।

आदेशवाचकत्वादिनां नये तु लटो वाचकत्वं नास्ति, अपि तु लडादेशतिबादीनामेव वाचकत्वमिति नागेशमतम्। लडादेशस्य च वर्तमानकालः कर्तरि प्रत्यये कर्ता, तथा च भावकर्म प्रत्यय स्थले भावकर्मणी, शबादितिङ्यगादि समाभिव्यहारे च संख्या वाच्या। एवं नागेशेन स्वस्मिन् परमलघुमंजुषायां ग्रन्थे लकारार्थ प्रकरणे उक्तम्– ''लादेशस्य शबादि समभिव्यहारे कर्ता यक्–चिण् समभिव्यहारे भावकर्मणी, उभय– समभिव्यहारे संख्याचार्थः''[10]। अत एव कर्तृकर्मणोः आख्यातवाच्यत्वे 'पचति' इत्यत्र कर्तृकर्मणोरूभयोरपि बोधापत्तिः। ''सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति न तु बारं–बारमिति'', इत्यनेन नियमेन एकस्यैव बोधः सम्भवतीत्युच्यते चेत्, तर्हि कर्तृमात्र बोधवत्, कर्ममात्रस्यैव बोधः सम्भवतीत्याशंक्य समाधानं कृतम् कौण्डभट्टेन वैयाकरणभूषण सारस्य धात्वर्थ निरूपण प्रकरणे उक्तम् –

> ''फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः।
> व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयान्वयम्।।''

तङ्–यक्–चिणादयः फले, शबादयस्तु व्यापाराश्रयस्यान्वयं द्योतयन्ति। तथा च यत्र यगादिसमभिव्यहारस्तत्र तिङः कर्म द्योतकत्वमिति, यत्र च शबादिसमभिव्यहारः तत्र कर्तृ द्योतकत्वमिति। अनेन उपर्युक्त व्याख्यानेन यद्यपि तिङादिनां द्योतकत्वमेव, परन्तु तिङादिनां अथवा लडादिनां विषये द्योतकत्वं वाचकत्वंति पक्ष द्वयमेव सिद्धान्त रूपेण स्थितं वैयाकरणनिकाये। उभयोः पक्षयोः युक्ति सम्मतत्वात्। वैयाकरण शास्त्रस्य तिङन्तप्रकरणे लकाराणां संख्या दश वर्तत्ते क्रमशः यथा– लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ् इति। अस्मिन् पंमो लट् लकारो छन्दमात्र गोचरः इति।

लट्तावत् ''वर्तमाने लट्''[12] इति सूत्राल्लडर्थो वर्तमानकालः। प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूतभविष्यत्भिन्नत्वं वा वर्तमानत्वम्। तच्च विनष्टाद्यवयवप्रागभावकत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसान्त्यावयवकत्वमिति। 'पचति' इत्यादावधिश्रयणाद्यधः श्रयणपर्यन्तं मध्ये तद् वर्तमानत्वमस्तीति। अत एव भवतीति लट् लकार प्रयोगः।

वाचकत्वमिति

लडादिलकाराणां वाचकत्वमपि सम्भवति। यथा– ''वर्तमाने लट्'' इति सूत्रेण वर्तमानादिकाले लडादिनां विधानात् लडादिनां वर्तमानादिवाचकत्वमेव युक्तम्। व्यापारसन्तानस्य कालरूपाभावात्। न हि व्यापारसन्तानः काल रूपः, अपि तु कालस्य भेदकः एव। ''क्रिया भेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका''[13] इति। अनेन भर्तृहरि कथनेन कालस्य क्रियापरिच्छेदकत्वे सिद्धे कालस्य क्रियारूपत्वं अयुक्तमिति, न हि स्वस्य परिच्छेदकत्वमपि सम्भवति। तथा च कालस्य क्रियारूपत्वाभावे तस्य धात्ववाच्यत्वात्, लडादि लकाराणां एव ततत् कालवाचकत्वम्।

लिट्– अनद्यतने भूते परोक्षे च विद्यमानक्रियावाचकत्वात् धातोर्लिट् भवति। इत्यर्थेन ''परोक्षे लिट्''[14] इति सूत्रेण भूतानद्यतने परोक्षे च लिड्विधानात् अनद्यतनभूतकालपरोक्षत्वं लिडर्थः। परमलघुमंजुषायां नागेशेनापि उक्तम्– ''लिट् तिङस्तु भूतानद्यतनकालः परोक्षत्वंाधिकोऽर्थः''[15] इति।

लुट्– ''अनद्यतने लुट्''[16] इत्यस्मिन् सूत्रस्थ अनद्यतन पदे बहुव्रिहिः समासः। न विद्यतेऽद्यतेनो यस्मिन् सः अनद्यतनः। अद्यतन भिन्नः कालो अनद्यतनशब्देनोच्यते। लुडर्थस्तु भविष्यदनद्यतनवृत्तित्वम्। भविष्यत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगि समयत्वमिति। यथा– ''श्वो भविता'' इत्यादि।

लृट्– भविष्यत्सामान्यवाचकत्वम् ''लृट् शेषे च''[17] इति। यथा– ''पटो भविष्यति'', ''घटो भविष्यति''।

लेट्– लेडर्थस्तु विध्यादिः ''लिङर्थे लेट्''[18] इति। स च लकारः वेदे एव प्रयुज्यते।

लोट्– ''आशिषिलिङ् लोटौ''[18] तथा ''लोट च''[20] इति। लोडर्थस्तु– विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसप्रश्नप्रार्थनाशिषः।

लङ् – 'अनद्यतनेलङ्'' इति अनद्यतनभूतार्थे अस्य प्रयोगः यथाऽस्य पुत्रोऽभवद् इति।

लिङ्– ''विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट सम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ''[21] इति सूत्रेण विध्यादिष्वर्थेषु लिङ् विधानेन, लोके प्रयोगाच्च विध्यादिरेव विशेषेण लिङर्था इति स्वीकुर्वन्ति। तथा च नागेशेनोक्तम् ''लिङादेशस्य तु विध्यादिरर्थः इति। विधिर्नाम–प्रेषणामिति, निमन्त्रणम्– नियोगकरणम्। आवश्यक श्राद्ध भोजनादौ स्वभिलषिते प्रवर्तनमित्यर्थः। आमन्त्रणम्– कामचारानुज्ञा, स्वभिलषिते कामचारेण प्रवर्त्यप्रवर्तनमिति। अधीष्टः– सत्कारपूर्वको व्यापारः। सम्प्रश्न– सम्प्रधारणम् प्रार्थना– स्वाभिलषितदानप्रवर्तिकोक्तिः।

लुङ– ''लुङ्''[22] इति सूत्रात् भूतसामान्यमेव लुङ्लकारार्थः। नागेशेनाऽपि उक्तम्– ''लुङादेशस्य तु भूतसामान्यमर्थः।''[23]

लृङ– ''लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तो''[24] इत्यनुशासनात् क्रियायाऽसिद्धौ हेतुहेतुमद्भावे च भूतं, भविष्यत्वं लृङ्लकारार्थः। उक्तं नागेशेन ''लृङादेशस्य तु क्रियातिपत्तौ गम्यमानायां हेतुहेतुमद्भावे च गम्यमाने भूतत्वं भविष्यत्वंार्थ''[25] इति भट्टोजिदीक्षितेनापि उक्तम्– ''हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तम्''[26]। यथा– सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत्'' इति।।

उपर्युक्त व्याख्यानेन प्राचीन वैयाकरणाः कौण्डभट्टादि लत्वेन वाचकता स्विकृता, परन्तु धात्वर्थ विषये कर्तृकर्मणोराख्यातस्य वाचकत्वं स्विकृता तथा च आदेशानां वाचकत्वं लकाराणां वेत्यादौ न कश्चनाग्रहः कृतः इति।

नव्यवैयाकरणाः नागेश ''आदेशानामेव वाचकत्वं स्वीकृत्य स्वस्मिन् ग्रन्थे लादेशार्थविचारः कृतः'' इति।

सन्दर्भ

1. पा0सू0 1/4/14.
2. पा0सू0 3/4/69.
3. पा0सू0 3/4/67.
4. पा0सू0 1/4/22.
5. पा0सू0 1/4/21.
6. वै0भू0सा0का0 22.

7. वै0भू0सा0धा0का0 2.
8. वा0प0का0कालसमु0।
9. पा0सू0 1/3/1.
10. परम0ल0म0, ल0 पृ0–67.
11. वै0भू0सा0धा0का0 3.
12. पा0सू0 3/2/123.
13. वा0प0 3 का0 कालसमु0।
14. पा0सू0 3/2/115.
15. पर0ल0म0, लादेशार्थ वि0, पृ0 75.
16. पा0सू0 3/3/15.
17. पा0सू0 3/3/13.
18. पा0सू0 3/4/7.
19. पा0सू0 3/3/173.
20. पा0सू0 3/3/162.
21. पा0सू0 3/3/161.
22. पा0सू0 3/2/110.
23. पर0ल0म0, ला0वि0, पृ0 78.
24. पा0सू0 3/3/139.
25. पर0ल0म0, पृ0 78.
26. वै0सि0कौ0, पृ0 404.